

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини

А. О. Карасевич
К. М. Левківський, В. В Сокирська, Л. С. Шачковська

**Політичні портрети
стародавнього світу**

Книга 3 - «стародавній схід»

Навчальний посібник для студентів гуманітарних
факультетів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки, молоді та
спорту України
(Лист № 1/11 – 516 від 17 січня 2012 р.)

Умань 2012

УДК 94(100" .../05"(092)

ББК 63.3(0)3-8

П 50

Рецензенти:

Токовенко О. С. – доктор філософських наук, професор, декан факультету суспільних наук і міжнародних відносин Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Шатохін А. М. – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри соціально-гуманітарних і правових дисциплін Уманського національного університету садівництва

Кривошеїн В. В. – доктор політичних наук, професор кафедри політології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Політичні портрети Стародавнього світу : навчальний посібник / укладачі : А. О. Карасевич,

К. М. Левківський, В. В. Сокирська, Л. С. Шачковська – Умань : ПП Жовтий О. О., 2012. – Кн.3. Стародавній Схід.- 695 с.

У навчальному посібнику розглядаються політичні ідеї і вчення видатних особистостей Стародавнього Сходу, одного з найколеритніших етапів розвитку стародавніх суспільств. Укладачі пропонують свої читачам – характеристики виникнення і формування державності у названому регіоні, політичні портрети державних мужів, воєначальників, законодавців, реформаторів, імператорів, гуманістів, філософів, істориків і богословів. В навчальному посібнику зроблена спроба розкрити їх державотворчі програми, акцентується увага на цікавих епізодах з їхнього політичного життя, пропонуються для ознайомлення найбільш відомі їхні праці та законодавчі акти.

Посібник буде корисним історикам і філологам, студентам і старшокласникам, викладачам середніх загальноосвітніх закладів – усім тим, кому не байдужа історія світових цивілізацій.

©Карасевич А. О., Левківський К. М.,
Сокирська В. В., Шачковська Л. С., 2012

ЗМІСТ

Передмова	6
РОЗДІЛ І. Політичні знання та політична культура в Стародавньому Єгипті	38
1) Єгипет в часи Раннього Царства	41
2) Єгипет в період Стародавнього Царства ..	43
- Хуфу (Хеопс).....	47
- Хафра.....	50
- Сахура.....	51

- Піопі I.....	53
- Піопі II.....	55
- Меренра I.....	56
3) Єгипет в період Середнього Царства	57
- Ментухотеп I	60
- Ментухотеп II.....	63
- Аменемхет I	64
- Сенусерт I.....	74
- Сенусерт II.....	76
- Сенусерт III.....	78
- Аменемхет III.....	80
4) Єгипет в період Нового Царства.....	82
- Яхмос I	84
- Аменхотеп I	85
- Хатшепсут	87
- Тутмос III	94
- Аменхотеп IV.....	100
- Тутанхамон	111
- Хоремхеб	118
- Мернептах.....	120
- Рамзес I.....	127
- Сеті I.....	128
- Рамзес II.....	130
5) Єгипет в епоху Пізнього Царства (ефіопський і саїський періоди).....	131
- Яхмос II	135

РОЗДІЛ II. Найдавніші держави Месопотамії : політичні портрети державотворців.....137

- Урукагіна.....	155
- Саргон I.....	163
- Рімуш.....	167
- Маніштусу.....	170
- Нарам – Суен (Нарамсін).....	172
- Гудеа	176
- Третя династія Ура (2132 – 2024 рр. до н. е.....)	177
- Урнамму	193
- Шульгі	199
- Амар – Сін.....	204
- Шу – Сін.....	205
- Іббі – Сін.....	207
1) Політичні портрети в Давній Ассирії.....	217
- Ашшурбаніпал.....	220
- Тіглатпаласар	223
- Салманасар IV.....	228
- Салманасар V.....	234

- Саргон II.....	235
Сінахеріб.....	240
-Асархаддон.....	242

2) Стародавній Вавилон, його політичне піднесення за царя Хаммурапі.....245

- Хаммурапі.....	251
- Закони царя Хаммурапі.....	274
- Навуходоносор II	311

РОЗДІЛ III. Парapolітичні вчення народів Стародавньої Індії.....312

- Гаутама Будда.....	321
- Чандрагупта Маур'я.....	324
- Ашока.....	325
- Веди.....	328
- Упанішади.....	329
- Закони Ману.....	331
- Буддизм.....	336
- Артхашастра – найважливіший пам'ятник староіндійської культури.....	348

РОЗДІЛ IV. Політична думка та політичні портрети Стародавнього Китаю.....375

- Держава Шан-Інь (XVIII – XII ст. до н. е.).....	382
- Держава Чжоу (XII – VIII ст. до н. е.).....	384
- Період розпаду єдиної держави.....	391
- Династія Цін (256 – 206 рр. до н. е.).....	393
- Династія Хань (206 – 220 рр. до).....	394
- Імперія Цзінь (265 – 316 рр. н).....	398
- Гуань Чжун	400
- Конфуцій	401
- Конфуцій «Про небо і волю».....	414
- Конфуцій «Про управління країною на основі ритуалу» і « виправлення імен».....	415
- Сунь - Цзи.....	419
- Лао – Цзи.....	423
-Лао–Цзи «Етичні та соціально-політичні роздуми».....	431
- Мо – Цзи.....	435
- Чжуан – Цзи.....	443
- Ян Чжу.....	448
- Шан Ян.....	449
- Сюнь – Цзи	452
- Хань Фей	454
- Ван Ман.....	458
- У Ді.....	461
- Цін Ші Хуан – ді.....	463

- Мен – Цзи.....	471
- Дун Чжун – шу.....	472
- Бань Гу.....	474
- Сима Цянь.....	476
- Чжан Лін.....	479

РОЗДІЛ V. Історіографія Стародавнього

Сходу.....	482
- Манефон	482
- Геродот.....	484
- Геродот «Евтерпа».....	490
- Плутарх.....	661
- Плутарх «Про Ізиду і Озіріса».....	667
- Діодор Сицилійський.....	671
- Страбон.....	674
- М. В. Нікольський.....	676
- Б.О. Тураєв.....	678
Іменний покажчик.....	686
Літературні джерела.....	690

ПЕРЕДМОВА

Стародавній Схід охоплював досить об'ємну територію, яка включала всій склад Північно-Східну Африку, Передню Азію, Іранське плоскогір'я, Індію і Китай з усіма проміжними областями. Північний кордон Стародавнього Сходу проходив приблизно по 42 градусі північної широти, а південний кордон – обмежувався, і також приблизно, тропіком Рака. В цілому, названа територія простягалася з півночі на південь на 1800 кілометрів. У свою чергу, західні рубежі Стародавнього Сходу проходили через Лівійську пустелю (10 градус західної довготи), а східній кордон виходив до берегів Тихого океану (110 градус східної довготи). Відстань між східними і західними рубежами дорівнювала, приблизно, 10 000 кілометрів.

Близький Схід був свого роду міжнародним перехрестям, де з прадавніх часів стикалися інтереси і амбіції безлічі державних утворень. Тому рання державність в Східній Азії зароджувалася в умовах майже повної автохтонності. Окрім того, і в пізніший період (у I тисячолітті до н. е.), виникнення безлічі раннедержавних утворень на території Китаю так і не відмінило факту відомої відособленості Далекосхідного вогнища державності від інших центрів виникнення держав і цивілізацій. Ця обставина зумовила істотну своєрідність умов, в яких виникали і еволюціонували міжнародні відносини на Далекому Сході.

Перші вогнища державності виникли в Східній Азії на території Китаю. Між тим зведення про прадавній період історії Китаю носять напівміфічний характер. За переказами і легендами тих часів перша старокитайська династія Цинь була заснована на початку II тисячоліття до н. е. У "Історичних записках" китайського хроніста Сима Цяня приводяться імена правителів цієї династії і послідовність заняття ними престолу, проте точне датування подій досить ускладнене. Крім того, є певні сумніви в тому, що дійсно йдеться про раннє державне політичне об'єднання, а не про союз племен. Подібного ж роду сумніву поширюються і на початковий період правління династії Ін (XVII - XIV ст. до н. е.). Чітка територіальна локалізація якого-небудь

політичного утворення на Середньокитайській рівнині в цей період практично неможлива.

Проте вже в другій половині II тисячоліття до н. е. по берегах річок в середньому Китаї (головним чином в районі долини р. Хуанхе) виникають численні поселення міського типу. Археологічні дані дозволяють стверджувати, що в цей період на великій території від долини р. Хуанхе до р. Янцзи починають складатися вогнища державності, мабуть, ізоморфні раннім державним утворенням передньої Азії і Єгипту - тобто міста-держави нового типу (Див.: «Історія Сходу». Т. 1. М., 1997, с.195-196). Саме в цей період на території сучасного Аньяна (провінція Хенань) була заснована столиця династії Інъ - Велике місто Шан. З цієї миті є усі підстави говорити про наявність ранньодержавного утворення на території Древнього Китаю.

Державність Шан-Інъ була державністю епохи бронзи. Зовнішньополітичні стосунки склалися з епізодичних торговельних обмінів і майже постійних воєн з сусідніми союзами племен або ранньодержавними утвореннями. Торговельні обміни носили в ту епоху досить інтенсивний характер, хоча оцінити їх реальний масштаб не можливо. Навряд чи він був занадто значний. Можна лише стверджувати, що в долину р. Хуанхе з басейну р. Янцзи поступали олово і мідь, що виступали сировиною для виготовлення бронзи. Проте регулярність інших обмінів викликає серйозні сумніви. Більше того, є усі підстави стверджувати, що основною формою обмінів в дану епоху, як і раніше, залишалася примітивна військова політика.

Згідно з уявленнями, що панували серед іньців, головними справами в державі були "жертвопринесення і війни". Судячи по епіграфічних джерелах, що дійшли до нас, і даних археології, політична еліта іньців в основному вдавалася саме до цих двох, гідних аристократів, занять. Численні війни з сусідами давали безліч рабів, яких потім здебільшого винищували під час пишних релігійних церемоній, що влаштовуються на честь предків і закінчувалися масовими жертвопринесеннями.

Уявлення іньців про навколишній світ були досить примітивні і дуже егоцентричні. Інці вважали себе "Піднебесною" імперією. У її центрі знаходилося Велике місто

Шан, резиденція правителя. Навколо нього розташовувалися території, що входять до складу Іньської держави. Ну, а за межами земель тягнулися території, населені дикими племенами, що не були підвладними іньському правителю (Вану). Ось ця варварська периферія і була "законним" об'єктом численних військових вторгнень і набігів іньців.

Якщо Давній Схід був колискою людської цивілізації, то Передня Азія стала місцем виникнення міжнародних відносин, як феномену політики. І пов'язано це було з виникненням перших в історії людства номових державних утворень та із становленням великих деспотичних держав в долинах Нілу, Евфрата і Тигра.

У долині Нілу централізована деспотична держава з'являється вже на рубежі IV і III тис. до н. е. На думку дослідників, це пов'язано з особливостями конфігурації нільської долини і характером іригаційної мережі в Єгипті. Протяжність Нілу з півдня на північ, а також формування номових державних утворень уздовж берегів річки також з півдня на північ призводили до неможливості створення широких міждержавних коаліцій, оскільки кожен з учасників системи взаємин виявлявся перед лицем двох сусідів - з півночі і з півдня (виняток становила лише дельта Нілу). Причому кожен з сусідів був потенційним супротивником. В результаті в долині Нілу відносно швидко (впродовж декількох століть) відбувається об'єднання номових структур спочатку в дві еспотичні з точки зору особливостей політичного устрою, держави - Верхній і Нижній Єгипет, а потім має місце розгром Верхнім Єгиптом Нижнього і об'єднання долини Нілу в її єгипетській частині під владою фараонів.

По декілька іншій схемі склалися стосунки в Месопотамії. Боротьба за переважання в долинах Тигра і Евфрата супроводжувалася формуванням коаліцій, укладенням перших договорів між суб'єктами міждержавного спілкування вже в ранньодинастичний період (приблизно XXVIII - XXVI ст. до н. е.). За декілька століть домінуючі позиції в Нижній Месопотамії по черзі займають декілька міста-держав. Серед них Киш, Урук, Ур, Лагаш. Проте об'єднання Месопотамії у рамках єдиної держави ще не відбувається, ймовірно, багато в чому у зв'язку з крайньою

примітивністю державних інститутів міст Межиріччя. Міста-держави управлялися виборними військовими вождями (лугали) або жерцями (енси). Військові формування були зовсім нечисленні. Причому в містах, підлеглих владі домінантного центру порядок управління, по суті, не змінювався - там як і раніше існували власні правителі. Домінування забезпечувалося за рахунок загрози силою і у ряді випадків за рахунок призначення свого роду намісників в підлеглі міста.

Об'єднання Месопотамії в єдину державу відбулося під владою аккадського царя Саргона Древнього і його наступників в XXIII ст. до н. е. Аккад був типовою східною деспотією, де світська і релігійна влада зосереджувалася в руках царя. Зовнішня політика цієї державної освіти стає дуже послідовною і активною, спрямованою на забезпечення панування в усьому Межиріччі і Еламі (долини річок Карун і Керхе), що примикає до нього. Експансія царства Аккадського здійснювалася відразу на західному (відносно міста Ебла), східному (Елам) і північному (Субарту) напрямках. Проте, у зв'язку з нашествиям кочових племен (т.з. кутіїв), експансіоністським планам саргонидів не судилося було збутися. Надалі в Месопотамії упродовж декількох століть йде запекла боротьба за домінування у рамках річкової системи. Періодично відбувається підвищення окремих політичних центрів, проте їм довгий час не вдавалося досягти повного переважання в Межиріччі.

Найбільшу популярність серед державних утворень того часу здобуло шумеро-аккадское царство III династії Ура. Проте пов'язано це було не стільки з особливостями зовнішньої політики або з домаганнями, що слабо проявлялися, на домінування у рамках локальної системи міжнародних відносин в Месопотамії, скільки із завершеністю деспотичних форм політичного панування. Вирішальним в долі дещо більше століття "бюрократичного" царства (XXII - XXI ст. до н. е.), що проіснувало, стало нашествя кочових семітських племен амореев, що сприяли краху гранично централізованої держави.

Свого розвитку локальна система міжнародних відносин в Межиріччі досягла вже в Старовавилонський період (XIX - XVI ст. до н. е.). Вторгнення аморейів привели до виникнення на

території Месопотамії цілого ряду держав - Ларса на півдні, Марі і Ашшур на півночі, Ешнунна на сході, Вавілон і ряд інших менш значних державних утворень в центральній частині Межиріччя. Крім того, традиційно сильним гравцем залишався Елам, розташований на південний схід від Месопотамії. У черзі воєн і конфліктів, якими була наповнена історія Межиріччя в XX - XVIII ст. до н. е., різко посилювалися позиції Вавілона.

Розквіт Старовавилонського царства доводиться на роки правління царя Хаммурапі, який проводив дуже витончену зовнішню політику, уміло домагаючись ізоляції своїх зовнішньополітичних супротивників, чим забезпечував свої "тили" за рахунок своїх союзників. Крім того, Хаммурапі був досить цинічним політиком макіавеллістського толку. Майстерно маніпулюючи своїми союзниками в ході спільних дій у рамках коаліцій, він легко розривав угоди про взаємну допомогу після досягнення певної політичної мети, і обрушувався згодом на своїх колишніх союзників. Уклавши союзний договір з Ларсой, Хаммурапі зумів захопити територію держав Урука і Исина. Потім в союзі з царем Марі Зимрилимом (північна Месопотамія) Хаммурапі крушить Ешнунну і Ларсу. Після чого настає черг і самого царя Зимрилима, який хоча і мав у Вавілоні своїх дипломатів і лазутчиків, не зміг вірно оцінити співвідношення сил що значно розширив власну ресурсну базу Хаммурапі. У 1759 р. до н. е. під приводом припинення недружніх дій свого колишнього союзника (Зимрилим прийняв рішення розірвати союз з Хаммурапі) вавілонська армія вторглася в межі царства Марі і загарбала його столицю.

Проте вже незабаром після смерті Хаммурапі царству довелося зіткнутися з набігами кочівників-касситів, а також з численними змовами і спробами сецесії (відділення) в загарбаних вавілонянами містах Межиріччя. Вавілон упродовж XVII ст. до н. е. поступово втрачав свої позиції однієї з провідних світових держав того часу і втрачав завойовані Хаммурапі території.

Край агонії Старовавилонського царства був покладений вторгненням хеттів, які близько 1595 р. до н. е. не лише спустошили країну, але і опанували столицю держави - Вавілон, правда, так і не закріпившись в ньому. Кочівники-

кассити, що заснували т.з. касситську правлячу династію поклали початок новому періоду в історії країни, - Середнеавилонському царству (XVI - XII ст. до н. е.).

Історія Древнього Сходу починаючи з середини II тисячоліття до н. е. набагато краще забезпечена джерелами, ніж попередній період. До цього часу раннедержавні утворення виникають на Близькому Сході вже не лише в долинах великих річок, але і в Сирії, на Східному узбережжі Середземного моря, в Малій Азії. Основними гравцями на міжнародній арені стають ті, що проводили активну експансіоністську політику великі по територіальному охопленню і чисельності населення царства - Хеттское, Вавилонське, Митаннійське, Ассирійське, а також Єгипет. Своєрідним міжнародним перехрестям і об'єктом співпадаючих домагань великих держав тієї епохи стають Сирія, Фінікія і Палестина.

Боротьба за вплив в цьому районі призводить до численних воєн, виникнення військово-політичних союзів великих держав того часу і постійного лавірування формально незалежних сирійських князівств у пошуках найбільш прийняттого варіанту забезпечення власної безпеки сирійським і палестинським правителям. Єгипет, відносно залежних від нього країн Близького Сходу, був найбільш великою і могутньою, в зовнішньополітичному плані, державою Древнього Сходу в середині II -го тисячоліття до н. е. Довгий час упродовж приблизно півтори тисяч років своєї історії Єгипет практично не виходив за межі долини Нілу, благо вона була з усіх боків оточена пустелями і напівпустелями. Виняток становив Синайський п-ов, де єгиптяни здавна добували мідь і контроль над яким в епохи міді і бронзи мав важливе стратегічне значення, а також південна частина Палестини, що забезпечувала, з півночі в епоху Середнього царства, безпеку Синая.

В принципі, єгиптяни підтримували досить регулярні торговельні, політичні і культурні зв'язки практично з усіма державними утвореннями Месопотамії, сирійськими і палестинськими князівствами, Критським царством, островами Егейського моря. Проте активна зовнішня експансія була почата в період правління найбільш могутньою, так званою, XVIII -ою династією єгипетських

фараонів в середині II тисячоліття до н. е. Основними напрямками експансії стає південний (у Нубію) і північно-східний (у Сирію, Фінікію і Палестину).

Просування Єгипту на південь, видно, забезпечувалося майже повністю за рахунок грубого силового тиску. Ситуація на Близькому Сході була декілька іншою. Для досягнення домінування в Сирії єгипетські фараони застосовували досить широкий набір засобів і прийомів здійснення зовнішньої політики, окрім власне військових походів - узяття заручників для забезпечення лояльності, династичні шлюби, військова допомога і іноді грошові субсидії лояльним дуже примітивною і недалекоглядною.

Добившись домінування, єгиптяни так і не змогли забезпечити раціональної експлуатації ресурсів захоплених територій. По суті, Єгипет не стягував із завойованих державних утворень Сирії і Палестини навіть фіксованого розміру данини. Зате єгипетська армія періодично вторгалася на територію своїх сателітів (у правління Тутмоса III і деяких інших фараонів майже щорічно) і піддавала їх несистемному розграбуванню. Не дивно, що єгиптяни зовсім не користувалися популярністю на Близькому Сході.

Встановлення політичного впливу Єгипту в Сирії, Фінікії і Палестині приводить його до конфронтації з провідними державами Передньої Азії - Митаннйським і Хеттським царствами. Для того, щоб ослабити позиції своїх супротивників на близькому Сході єгипетські фараони щонайменше з XV ст. до н. е. вступають у дружні або союзні відносини з деякими з відносно слабких державних утворень того часу (сирійські князівства і так далі), що дозволяло їм здійснювати втручання в справи таких держав як Вавилонія і Митанні. Найбільш важливим серед союзів подібного типу був союз з Ассірією, яка в XV - XIV ст. до н. е. є васалом то Вавилонії, то Митаннйського царства, але одночасно претендує на самостійну політичну роль в регіоні.

Проте основна загроза домінуванню Єгипту в регіоні, як з'ясувалося, виходила не від держав Межиріччя, а від царства Хеттського, розташованого в Малій Азії. Скориставшись невдоволенням місцевого населення, що обтяжувалося єгипетською присутністю і що жорстоко страждав від найбільш варварських і брутальних методів експлуатації з

боку Єгипту, хетти досягли значних успіхів в проникненні на сирійську і палестинську територію. У XIV ст. до н. е. у зв'язку з різким посиленням царства Хеттського єгипетські фараони вжили заходи для привертання на свій бік держав Месопотамії - Вавілонського і Митаннійського царств, які також побоювалися посилення позицій хеттов в Передній Азії. Для цього їм довелося відмовитися від підтримки Ассирії. У Тель-Амарнском архіві збереглися ряд листів, що містять інформацію про досить складні стосунки Єгипту зі своїми новими союзниками, про їх взаємодію і розбіжності.

Упродовж другої половини XIV - початку XIII ст. до н. е. відбувається цілий ряд воєн між хеттами і єгиптянами. Руйнівний характер воєн, за відсутності відчутних результатів, змусив протиборчі сторони вступити в переговори і укласти дружню угоду на основі взаємних поступок. У 1278 р. до н. е. така угода була укладена між хеттським царем Хаттусилою III і єгипетським фараоном Рамзесом II. Джерела свідчать, що в даному випадку мирна ініціатива виходила з боку хеттів, стурбованих різким посиленням Ассирійського царства у себе на фланзі і нездібних вести одночасно війну на два фронти. В результаті хетти змогли домогтися укладення союзу, спрямованого фактично проти Ассирії, відразу з двома великими державами того часу - Єгиптом і Вавилонією.

Угода з Єгиптом мала на увазі спільні оборонні і наступальні дії проти загальних ворогів, причому в тексті угоди містяться вказівки на те, що договірні сторони зобов'язалися надавати один одному допомогу і у разі дестабілізації внутрішньополітичної обстановки в Єгипті або в царстві Хеттів - повстання рабів або хвилювань на території підвладних ним областей на східному узбережжі Середземного моря. Окрема стаття угоди передбачала взаємну видачу перебіжчиків. Окрім іншого в цій угоді яскраво відбилася риса, характерна для держав древнього Сходу - ототожнення держави з особою носія верховної влади в ній, що значною мірою характеризує специфіку системи міждержавних зв'язків в даний період. Обмін дипломатичними листами і посольствами тривав і після укладення договору. Зокрема, дещо пізніше військово-

політичний союз був скріплений династичним шлюбом: Рамзес II одружився на дочці Хаттусили III.

У період, що послідував за укладенням описаного договору, Єгипет і царство Хеттське поступово слабшали і втрачали свою зовнішньополітичну могутність. На політичній арені все вагомніше починає заявляти про себе Ассирія.

У середині VIII ст. до н. е. Ассирія перебуває в стані економічного і політичного піднесення. Особливо це стає помітним при Тіглатпаласарі III (745 – 727 рр. до н. е.), який знову відновлює, традиційну для своїх попередників в часи першого і другого піднесення, завойовницьку політику. Нове посилення Ассирії привело до утворення великої Ассирійської держави, яка почала претендувати на об'єднання всього старосхідного світу в рамках єдиної світової деспотії. Цей новий розквіт військової могутності Ассирії пояснюється розвитком продуктивних сил країни, що вимагав розширення зовнішньої торгівлі, захоплення джерел сировини, ринків, охорони торговельних шляхів, захоплення здобичі і, головним чином, основних кадрів робочої сили – рабів.

Засновником Ассирійської держави офіційна традиція вважає Тіглатпаласара III, який заклав своїми воєнними походами основу ассирійської військової могутності. Він здійснив вдалий похід в Урарту, і хоча не підкорив Урартське царство, але значно ослабив його. Було відновлено панування Ассирії в Сирії, Фінікії, Палестині. Завойовані ряд областей Лівану, Хамату, Тіра, Бібла і Ізраїля. Навіть Іудея, Едом і філістимська Газа визнали владу ассирійського царя. У 732 р. до н. е. було завойовано Дамаск, що відкрило нові торговельні шляхи до Палестини і Сирії.

Тіглатпаласар III виношує плани на завоювання Єгипту і Вавилону. Цар Ассирії почав із завоювання Південної Месопотамії і Персидської затоки. А в 729 р. до н. е. був поставлений на коліна Вавилон і приєднаний до Ассирії. Дійшовши, таким чином, на північному заході до гір Аману і вторгшись на сході в області «могутніх мідян», Тіглатпаласар III створив могутню військову державу, яку захищали, реформували і розширяли його наступники. Протягом п'ятирічного терміну царювання це вдавалося його сину

Салманасару у (727 – 722 рр. до н. е.), який провів ряд завойовницьких походів проти Тіра, Ізраїля. Особливо значущими були соціальні реформи нового царя, які скасували фінансово-економічні пільги і податні привілеї стародавніх міст Ассирії і Вавилону.

Саргон II, брат Салманасара V, успішно продовжив зовнішню і внутрішню політику своїх славних попередників. Він розгромив повстання в Сирії, розгромив Ізраїль, взяв Самарію, покорив Тір і Газу. Остаточо підкоривши Кархемиш, Саргон II заволодів усією Сирією від кордонів Малої Азії до Аравії і Єгипту.

Ряд проблем у владарюванні виникли у наступника Саргона II Сінахеріба. Йому вдалося придушити ряд повстань в країнах нової Ассирійської держави. Хоча діяти йому доводилося жорстокими методами. Так, був повністю знищений Вавилон. Ця варварська акція налаштувала проти Ассирії ряд держав, що входили в її коаліцію. Мабуть тому і закінчив він своє життя не природньою смертю, а методом фізичної розправи. Причому, самими активними учасниками змови були його діти, які боролися за «перший престол». Але дістався він Асархаддону, одному із синів Сінахеріба, який участі у змові не брав.

Асархаддон відновив стосунки з Вавилоном і допоміг відбудувати, колись дивовижне за красою, місто. Він розгромив ефіопського фараона Тахарку, пізніше така доля спіткала царя Сідона. Цар продовжив боротьбу з племенами кіммерійців, скіфів, мідян, які поступово стають реальною загрозою для Ассирії.

Останній, найбільш відомий цар Ассирійської держави, Ашшурбаніпал, протягом свого царювання з великими труднощами підтримував єдність і воєнно-політичну могутність гігантської держави, яка поглинула майже всі країни старосхідного світу від західних кордонів Ірану на сході до Середземного моря на заході. Йому довелося в черговий раз займати Вавилонію, громити еламські війська, налагоджувати стосунки в Єгипті, Ефіопії, Фінікії, і Сербії. Це окреслювало перелік симптомів поступового ослаблення Ассирійської держави. Виникла небезпека з боку кочових племен, які мешкали на півночі і на сході Ассирії. Ассирійські царі не змогли повністю підкорити собі Урарту і остаточно

розбити Елам. Мріяв про відновлення своєї незалежності і політичної могутності Вавилон. Постійна інформація через шпигунську сітку демонструвала відомості про змови і повстання в сусідніх країнах проти Ассирії.

Ассирійська держава була тим соціальним і політичним гігантом, який стояв на глиняних ногах і міг що митті розвалитися. Окремі частини названого соціального організму не були зв'язані між собою економічно. Така будова чекала своєї участі. І вже після смерті Ашшурбаніпала (626 р. до н. е.) об'єднані сили Мідії і Вавилону розгромили ассирійську армію. А в 605 р. до н. е. розпалася і вся Ассирійська держава. У битві під Кархемишем останні ассирійські загони були розбиті вавилонськими військами.

Наступниками Ассирії в різний час стають Нововавилонське царство, Мідійська держава і імперія Ахеменідів. На особливу увагу в цій черзі східних деспотій заслуговує, мабуть, імперія Ахеменидів.

Перші згадки про державу Парсуа (Парсуаш) в ассирійських написах зустрічаються вже в IX ст. до н. е. Окрім Парсуа на схід від Елама розташовувалося декілька раннедержавних утворень, що складали між собою союз (пережиток перського племінного союзу). Очолювали союз царі з династії Ахеменідів. Рання історія державних утворень, що входили в персидський союз (IX - VII ст. до н. е.), пов'язана з найбільшими регіональними державами тієї епохи - Еламом, Ассирією, Мідією та ін., по відношенню до яких володіння Ахеменідів поперемінно знаходилися у васальній залежності.

У 558 р. до н. е. царем Персії, що об'єднала у своєму складі усі володіння Ахеменідів, став Кір II. Через матримоніальні зв'язки перської знаті з мідійськими царями Кір доводився онуком останньому мідійському царю Астіагу, проти якого в 553 р. до н. е. він підняв повстання. Війна тривала 3 роки і закінчилася не просто перемогою бунтівників, а повним розгромом Мідійської держави. Перси опанували мідійської столицю Екбатанами, і Кір проголосив себе царем Мідії і Персії.

У наступні роки перси проводили планомірні кампанії, спрямовані на відновлення контролю над Мідійською державою, а також почали поступово захоплювати сусідні

держави. За декілька десятиліть персами були захоплені Парфія, Гирканія, Лідія, Дрангіана, Бактрія, Маргіана і Согдіана. У 539 р. до н. е. цар Кір підпорядковує своїй владі Вавилонію, а в 525 р. до н. е. сином Кіра Камбізом був завойований Єгипет. До 512 р. до н. е. у васальну залежність від держави Ахеменідів потрапляють фракійські царства і Македонія. Таким чином, до кінця VI ст. до н.е. держава Ахеменідів тягнулася від р. Інд на сході, до Балкан на заході, і від Вірменії на півночі до першого нільського порогу на півдні.

Одним з чинників стрімкого розширення меж держави Ахеменідів виступала осмислена тактика зовнішньополітичної поведінки, що демонструвалася персами упродовж усієї історії їх імперії. Завоюванням передувала копітка робота з їх дипломатичної і військової підготовки. Якнайкраще забезпечена джерелами історія підготовки вторгнення перського царя Ксеркса в балканську Грецію, тому розглянемо саме її в якості показового прикладу.

Після невдачі перших набігів персів на територію Греції в 492 - 490 рр. до н. е. (загибель під час бурі на морі більшої частини флоту і війська відправленого до балканської Греції перського полководця Мардонія і знамениту поразку перського загону перського принца Артаферна від армії однієї з провідних міст-держав Еллади - Афіні - під Марафоном), послідувала тривала і всебічна підготовка масового вторгнення.

В результаті був забезпечений протекторат персів над Македонією, фракійськими племенами, Епіром і значною частиною грецьких міст-держав і їх союзів в Північній Греції і на о-вах Егейського моря. Крім того, напередодні вторгнення (481 р. до н. е.) перси укладають угоду з Карфагеном, по якому той зобов'язався негайно відкрити бойові дії на Сицилії проти грецьких колоній, що входили до складу т.з. Великої Греції (східна Сицилія і південь Апеннінського п-ова). Таким чином, навіть у разі прояву прогнозованих симпатій до метрополій в Балканській Греції, грецькі колонії в Італії і на Сицилії виявилися вимкнені з боротьби ще до її початку.

У результаті умілої зовнішньополітичної підготовки поліси (міста-держави) балканської Греції виявилися

напередодні перського вторгнення в повній політичній і військовій ізоляції. І тільки несподівано висока боєздатність ополчень громадян грецьких міст-держав і їх об'єднаного флоту, а також моральний ресурс, наявність якого неможливо було передбачати до вторгнення (надзвичайний підйом полісного патріотизму, в окремі відрізки часу, що переростав в панеллінський патріотизм) перевернули усі розрахунки персів і зумовили їх нищівну поразку в 30-річній війні.

Принизлива поразка величезної імперії від сил грецьких полісів зупинила експансію Ахеменідів на захід. Проте роль і місце Перської держави в системі стосунків між грецькими полісами і після понесеної у війні поразки залишалася дуже ваговою. Упродовж другої половини V - першої половини IV ст. до н. е. держава Ахеменідів уміло впливала на політичну ситуацію в балканській Греції, провокуючи конфлікти, перешкоджаючи появі на політичній арені загальногрецького гегемона і субсидуючи з цією метою то одні, то інші грецькі міста-держави і їх союзи з метою їх взаємного виснаження в ході виснажливих воєн один з одним. Ця обставина не раз дозволяла перському цареві виступати верховним арбітром при виникненні конфліктних ситуацій в Елладі.

Слід сказати, що така політика в цілому була досить успішною аж до моменту, коли у минулому надійний клієнт Персії - Македонське царство,- не забезпечило власного домінування над усією Балканською Грецією в 30-і рр. IV ст. до н. е. Ця подія, разом із затяжною внутрішньополітичною кризою, виявилася фатальною для Перської держави. У 334 р. до н. е. величезна об'єднана греко-македонська армія вторглася на територію імперії і покінчила з пануванням династії Ахеменідів.

Роль і значення держави Ахеменідів для розвитку системи міжнародних відносин, як представляється, недооцінюються більшістю вітчизняних і зарубіжних дослідників (так само як і існує відома переоцінка внеску античної Греції і елліністичних держав в цілому). В період еллінізму греки не лише запозичували на Сході ідею універсальної світової імперії. Фактично уся історія стосунків елліністичних монархій - боротьба діадохів, суперництво елліністичних царств і так далі - протікала на величезній території, окремим країнам і регіонам у рамках якої завоювання Ахеменідів

надали свого часу імпульс до інтенсифікації культурних, торговельних і політичних контактів у рамках єдиної імперії.

До тих пір, поки що освоїли техніку бронзи і мали інститути державності іньці утримували свою монополію в цих областях, вони мали в розпорядженні організаційну і військово-технічну перевагу над периферією, що знаходилася на рівні примітивно застарілої організації. Проте до кінця II тисячоліття до н. е. ситуація істотно змінилася. На межах Іньської держави виник потужний союз племен Чжоу.

До кінця XII ст. до н. е. чжоуський правитель Чан (у пізнішій історіографічній традиції, що виступав під ім'ям Вэнь-вана – «Освіченого правителя») зумів створити потужну коаліцію Інь. Його спадкоємець У-ван («Войовничий правитель») зробив похід на схід і розгромив військо останнього з правителів Іньської держави (умовне датування, за різними даними - 1122 або 1027 р. до н. е.). Так було налагоджено початок держави Західне Чжоу, що домінував на території Древнього Китаю на протязі близько п'яти століть.

На відміну від Іньської держави, що здійснювала швидше набіги на своїх сусідів, ніж завоювання, старокитайська держава Західне Чжоу вела війни з сусідами за приєднання певних територій або підпорядкування своєму впливу існуючих на цих територіях «царств». Велика частина полонених тепер не знищувалася під час пишних церемоніалів, а зверталася в рабів, що використалися на важких роботах (носильщиків, слуг і тому подібне), що вважалися «нечистими». Проте структура самої держави залишалася досить аморфною. Західне Чжоу фактично розпадалося на 200-300 автономних володінь. Місцеві володарі (гун, чжухоу та ін.) були зобов'язані виплачувати чжоуському вану данину і поставляти в його армію допоміжні військові контингенти, але мали на власній території повний судово-правовий імунітет.

Практично з самого початку свого існування Західне Чжоу було вимушене протистояти набігам кочівників на своїх північно-західних і північно-східних межах. Із зростанням сепаратизму місцевих володарів (гунів, чжухоу) ослаблялася військова потужність ванів, зменшувалися можливості до опору натиску «варварів півночі».

Під натиском кочових племен чжоусці були вимушені покинути в VIII ст. до н. е. давню область їх розселення в долині р. Вайхе. У 771 р. до н. е. військо Ю-вана було наголову розбите кочівниками, що прорвалися з Центральної Азії. Сам чжоуский ван опинився в полоні. Країна піддалася черговому розгрому. В результаті новий правитель Чжоу Пин-ван переніс столицю на схід - в район сучасного Лояна. Цим самим було покладено початок нового періоду в історії Китаю - т. з. періоду Східного Чжоу (VIII - III ст. до н. е.).

Період Східного Чжоу характеризувався подальшим послабленням домінантної держави регіону (Чжоу) і виникненням на території Китаю великої кількості (мабуть, до декількох сотень) цілком незалежних державних утворень, що формально визнавали верховну владу чжоуского вана, але що фактично проводили абсолютно самостійну політику. Східно-Чжоуське царство в цей період було зовсім не наймогутнішим на території Китаю.

Проте через історичну традицію чжоускі вани відіграли виняткову роль в міжнародних відносинах тієї епохи, нерідко виступаючи третейськими суддями при вирішенні міждержавних суперечок, сприяючи підтримці дипломатичних стосунків між старокитайськими царствами. Саме на цей період приходиться повсюдне поширення ієрогліфічної писемності, що об'єднувала регіон незалежно від етнічної приналежності або лінгвістичних особливостей тих або інших царств, загальне визнання культу «Неба» (чжоуський ван виступав в міжнародних відносинах під титулом «Сина Неба»). У цей період виникає і самоназва «Серединні царства», населені хуасяо, що протиставлялися «варварам чотирьох сторін світу» (узагальнювальні назви північних племен - ди, східних - і, західних, - жун і південних - мань). Ідея абсолютної культурно-цивілізаційної переваги «людей серединних царств» (чжунго жэнь) з того часу стає найважливішою складовою самосвідомості давніх китайців.

У цей період відбувається оформлення своєрідного кодексу зовнішньополітичної поведінки «серединних царств» в стосунках один з одним. Багато в чому подібний кодекс співпадав з правилами, що існували пізніше у рамках старогрецьких амфіктионій. «Серединні царства» виробили цілий набір правил оголошення і ведення військових дій,

існували процедури третейського суду, у тому числі за участю чжоуского вана.

Таким чином, в стосунках один з одним «серединних царств» існували загальноприйняті норми і правила зовнішньополітичної поведінки, порушення яких, правда, не спричиняло за собою певних санкцій, але загрожувало порушникові втратою особи. Що стосується «ганебних варварів», то взаємини з ними аж до підвищення в VII - VI ст. до н. е. перших «варварських царств» ніяк не регламентувалися.

Міжнародні відносини на території Китаю в цілому характеризувалися в даний період нестійкою рівновагою. Протистояння окремих царств і їх коаліцій створювало у край складну політичну мозаїку і сприяло плюралізації регіональної системи міжнародних відносин. Окремі царства-гегемони виникають на околицях системи. Ними стають «варварські царства» Цінь на заході, Чу, У і Юе на півдні. Натиск кочівників півночі і поява потужних «варварських» царств на периферії системи, разом з об'єктивною логікою соціально-економічних процесів, стимулювали доцентрові тенденції в центральній частині Китаю, в межиріччі Янцзи і Хуанхе. В результаті вже до середини I тисячоліття до н. е. на політичній карті Китаю залишається не більше 30 державних утворень, з числа яких хроністи і історики виділяють в V ст. до н. е. «сім найсильніших». Між ними розгорнулася запекла боротьба за регіональну гегемонію в епоху «Чжаньго» («воюючих царств») в IV - III ст. до н. е.

У рамках боротьби за регіональну гегемонію в III ст. до н. е. виникло декілька супротивних один одному коаліцій. Прагнучи дістати додаткові можливості в боротьбі з сусідами більшість претендентів на домінування в регіоні з числа «Серединних царств» прагнули до ув'язнення союзів з могутніми периферійними «варварськими» царствами. Так виникли відомі «вертикальний» союз серединного Чжао і варварського Чу, «горизонтальний» союз Ци і периферійного Цінь і тому подібне. Фактично у рамках кожного з союзів правителі домовлялися про розділ сфер впливу після перемоги над супротивним царством або коаліцією.

На початку III ст. до н. е. у рамках політичної еліти одного з «Серединних царств» - Чжао - активно циркулювала ідея

створення своєрідного «тріумвірату». Після перемоги над супротивниками циньський правитель повинен був стати «Західним імператором», яньський – «Північним», а чжаоский - правителем «Серединної імперії» і фактично регіональним гегемоном. Проте цим проектам не судилося збутися. Річ у тому, що в ході боротьби за домінування в регіоні одне з периферійних царств посилилося настільки, що змогло об'єднати Китай під своєю владою без допомоги союзників.

Різке посилення до того не занадто активного в прагненні до регіональної гегемонії периферійного «варварського» царства Цінь зв'язується з реформами одного з сановників царства - Шан Яна в середині 4 ст. до н. е. Реформи Шан Яна були спрямовані на послаблення позицій свавільної аристократії, посилення централізації управління, уніфікацію територіально-політичного поділу і модернізацію збройних сил держави. Проводилися вони силовими методами, з тимчасовими відступами і невдачами. Досить сказати, що сам реформатор Шан Ян поплатився життям за свою реформаторську діяльність. Проте до кінця століття реформи все-таки були втілені в життя в повному об'ємі. У розпорядженні династії Цінь виявилися неперевершений для свого часу по ефективності і компетентності бюрократичний апарат, потужна армія і набагато більше централізовані, ніж у сусідів ресурси.

Вже у кінці IV ст. до н. е. царство Цінь завдає поразки іншому потужному периферійному царству з числа «найсильніших» - Чу - і закріплюється в Сичуані, забезпечивши собі виробничу базу по виробництві заліза, а також істотно збільшивши виробництво сільськогосподарської продукції. Зміцнивши свої позиції, Ціньське царство вступає на рубежі IV - III ст. до н. е. в протиборство відразу з трьома «найсильнішими» царствами - Чу, Вэй і Хань.

Перемоги над супротивниками, приєднання до царства Цінь великих територій поглинених дрібних царств, а також земель, відторгнутих у «найсильніших», примушує супротивників відповідально віднестися до претензій Цінь на регіональне панування. Китайські монархи того часу обирають цілком раціональну стратегію протидії царству

Цінь, що посилюється. Вони намагаються урівноважити зростаючу потужність Ціньської держави союзом усіх її потенційних конкурентів. Подібно до того, як поводитися б європейські монархи нового часу, правителі «найсильніших царств» створюють потужну коаліцію, що мала чітко виражену антициньську спрямованість. В середині III ст. до н. е. до цієї коаліції увійшли 4 з 6 «найсильніших царств». Потім до неї прилучилися і два «серединні царства», що залишилися. Проте, як і всяка коаліція, тим більше з таким солідним числом учасників, антициньський союз монархів страждав відсутністю координації дій і чіткої взаємодії, як на терені дипломатії, так і на полі лайки.

В результаті тих, що тривали з невеликими перервами впродовж більше напівстоліття воєн Ціньській державі вдається по черзі скрушити усіх своїх супротивників (Хань, Чжао, Вей, Чу, Ци, Янь). Столиці завойованих царств були повністю зруйновані, а їх територія увійшла до складу імперії, що уперше об'єднала у своєму складі усі державні утворення Давнього Китаю. Ціньський правитель Ін Чжен в 221 р. до н. е. прийняв титул і одночасно тронне ім'я «першого імператора династії Цінь» - Цінь Ші Хуан-ді. Територія держави була поділена на 36 адміністративних округів, що не співпадали як з природно-географічними рубежами, так і з межами колишніх царств.

Імперія Цінь проіснувала всього 50 років. Проте створена Цінь Ші Хуан-ді централізована деспотична держава стала, свого роду, політичним ідеалом універсальної імперії, прообразом і основою китайських імперій старовини і середньовіччя.

Зовнішня політика імперії Цінь була досить динамічною і агресивною. Імператор Цінь Ші Хуан-ді зробив ряд військових експедицій на південь сучасного Китаю і північ В'єтнаму. Результатом завойовних походів стало приєднання царств Намьєт і Оуло (Аулак) до території імперії. На півночі війська імператора змогли нанести ряд чутливих поразок племінному союзу кочівників сюнну (хунну) і відкинути їх від верхньої течії р. Хуанхе. Для того, щоб узабезпечити імперію від нашеств'я «варварів» Цінь Ші Хуан-ді здійснив будівництво грандіозних укріплень на півночі країни - Великої Китайської стіни.

Грандіозні військово-адміністративні і будівельні підприємства, що вимагали граничної концентрації зусиль і величезні жертви серед населення імперії і, одночасно, аристократія, що збудила невдоволення, що спричинили за собою, загальноімперськими реформами у душі реформ Шан Яна, привели до масових повстань в імперії відразу після смерті імператора Цінь Ші Хуан-ді в 210 р. до н. е. В результаті соціальних заворушень в 206 р. до н. е. династія Цінь перестала існувати. Один з лідерів повстанців Лю Бан, зі своєю армією, зумів захопити столицю імперії Сяньян.

У 202 р. до н. е., Лю Бан розгромив війська декількох вождів повстанців в інших частинах великої імперії і проголосив себе імператором, поклавши початок заснуванню набагато довговічнішої династії Хань, що проіснувала більше чотирьох століть. Імперія Хань виникла на політико-адміністративній основі, успадкованій від Цінської імперії і практично в тих же територіальних межах. Фактично, імперія Хань була домінуючою державою в регіональній системі усього регіону Східної Азії. Зовнішня політика Ханьської династії упродовж II - I ст. до н. е. була традиційною імперською експансіоністською політикою. Зокрема, державні утворення півночі В'єтнаму і Кореї були приєднані до імперії або поставлені в повну політичну залежність від неї (були данниками імперії).

Одним з найважливіших векторів зовнішньої політики ранньої Ханьської імперії стали спроби експансії в західному напрямі з метою забезпечити домінування на всьому протязі досить жвавого торговельного шляху, що приносив імперії значні прибутки – так званого Великого Шовкового Шляху.

Щоб узабезпечити рух караванів, Ханьська імперія використовувала в II ст. до н. е. дипломатичні і військові засоби для поширення свого впливу на міста-держави оазисів Східного Туркестану, що розташовувалися на маршрутах Великого Шовкового Шляху. У цьому ж зв'язку Ханьська імперія встановила і підтримувала зв'язки з багатьма державами Індії, елліністичними царствами (Греко-Бактрийським царством та ін.) аж до Середземномор'я. Багато в чому завдяки зусиллям Ханьської династії вдалося створити і підтримувати в робочому стані цю найважливішу торговельну артерію, що сприяла активізації торговельних і

дипломатичних зв'язків між Заходом і Сходом (з перервами) упродовж більше 300 років.

Іншим найважливішим напрямом зовнішньої політики Ханьської імперії стали північні завоювання. Протистояння загрозі вторгнення кочівників було одним з пріоритетів імперії. Проте вирішувалося завдання утихомирення «варварської» периферії не тільки військовими методами.

За декілька століть до спроб Римської імперії «приручити» варварів і використовувати їх як федератів для захисту меж імперії, китайські імператори проголосили принцип «підкорювати варварів руками варварів». Отже, успіхи в боротьбі з набігами сюнну на територію Піднебесної пояснювалися не лише ефективністю військових заходів, але і умілим маніпулюванням різними племінними союзами з боку китайської дипломатії.

На рубежі нової ери імперія Хань виявилася в стані глибокої внутрішньої соціально-економічної і політичної кризи. Спочатку влада в імперії перебувала в стані палацового перевороту. Пізніше її узурпував імператор Ван Ман (9 р. н. е.). Але, незабаром, в імперії спалахнула громадянська війна, яка тривала понад десять років (з 15 по 25 рр. н. е.). У 23 р. н. е. війська Ван Мана були розбиті. Імператором був проголошений нащадок бічної гілки правлячої династії Лю Сю під храмовим ім'ям Гуан У-ді (роки правління 25-57 рр. н. е.), що поклав початок Пізньої або Східної династії Хань. Імперія під назвою Хань проіснувала ще близько двох століть.

Між тим реставрація Ханьської імперії супроводжувалася не лише глибокими змінами в її соціальному і політичному влаштуванні. Істотні трансформації зазнала і зовнішня політика імперії. Хоча Ханьська імперія і відновила дипломатичні і торговельні контакти з державними утвореннями Середнього Сходу і Південно-Східної Азії, проблеми імперської експансії остаточно втрачають якийсь-небудь сенс і значення в очах ханьської правлячої еліти.

Пріоритетним питанням на всьому протязі існування Пізнього Хань стає боротьба з вторгненнями кочівників на територію імперії. Розгром союзу племен північних сюнну в 73 р. н. е., після якого кочівники, що стали відомими в Європі під ім'ям гунів, відкочували на захід, став найбільшим

успіхом імперських збройних сил і дипломатії в даний період. Розгром сунну відкрив торговельні шляхи, що були заблоковані кочівниками, і дозволив відновити регулярні торговельні обміни з країнами Середземномор'я, Близького Сходу і Центральної Азії. У I - II ст. н. е. Ханська імперія підтримувала тісні дипломатичні і торговельні контакти з Парфією. У цей же період (98 р. н. е.) ханьцями робляться спроби встановлення дипломатичних зв'язків з Римом.

Зовнішньополітична активність ханського двору вже в першій половині II ст. н. е. пішла на спад. На північних і західних межах імперії замість сунну з'явилися нові орди кочівників, імперія вступила в епоху чергової важкої внутрішньої кризи, різко зменшилася чисельність податного населення імперії. В результаті зупинити натиск кочових орд виявилось неможливим і в 60-х рр. II ст. н. е. Значні контингенти кочівників, що формально замиряли, були розселені на території імперії. Усі ці негативні зовнішні процеси наклалися на гостру політичну кризу, що вибухнула в імперії в 169 р. н. е. і характер затяжної громадянської війни 184 р. н. е. у зв'язку з початком повстання «жовтих пов'язок».

На початку III ст. н. е. чехарда на престолі і перманентні міжусобиці між тими, що висунулися в період придушення повстання «жовтих пов'язок» воєначальниками, що піднімали озброєні заколоти проти маріонеткових імператорів одночасно в різних частинах імперії Хань, привели до фактичного розпаду держави на три царства - Вей, Шу і У. Почалася епоха так званого «троецарства», що знаменувала собою перехідний етап від Старовини до Середньовіччя на території Китаю (на два століття раніше, ніж в Європі).

Таким чином, на прикладі Давнього Сходу в II - I тисячоліттях до н. е. і на початку I тисячоліття н. е. можна проілюструвати деяку циклічну зміну станів - від олігополітичної структури регіональних субсистем при відносному балансі сил основних учасників міжнародної взаємодії до імперської уніфікації регіональних субсистем, коли проблематика міжнародних відносин багато в чому переноситься вже на міжрегіональний рівень, а внутрішньорегіональні питання виявляються пов'язаними з проблемами імперобудівництва, а потім, навпаки - від

імперій, що терплять крах, до відносної плюралізації регіональних систем, збільшенню числа провідних політичних державних суб'єктів.

У середині XIV століття до н. е. воно дуже постраждало від вторгнення з Анатолії хетів, втратило колишню могутність і в результаті експансіоністської політики асирійських царів Ададнірара I і Салманасара I (XIII століття до н. е.) увійшло до складу Ассирії. Наступні асирійські царі перейшли Євфрат (Тукултініурта I) і дійшли до Середземного моря (Тиглатпаласар I), однак у самій Месопотамії їм довелося протистояти навалі арамеїв при Ашшурнасірпалові II, Салманасарі III (9 століття до н. е.)

Культура, що піднялася в наступний період Нововавилонського царства, успадкувала класичні культурні традиції Старовавилонського царства. При Навуходоносорі II (604 – 562 рр. до н. е.) у Вавилоні проводилися великомасштабні будівельні роботи (ворота вежі Іштар, Дорога процесій, храмова вежа, «висячі сади»). При ньому були завойовані Сирія і Палестина. У 532 р. до н. е. перський цар Кір II захопив Месопотамію і на чолі переможеної армії вступив до Вавилону. Сильно укріплене місто, очевидно, здалося без штурму. Месопотамія стала складовою частиною перської держави (сатрапії Вавилон і Ассирія), і Вавилон став однією з царських резиденцій. Вавилоняни три рази (в 521, 520, 479 рр. до н. е.) безуспішно намагалися повалити перське панування.

Однак вавилонська культура не тільки збереглася, але завдяки перській експансії справила вплив на культуру Східного Середземномор'я. Геродот в період між 470 і 460 рр. до н. е. відвідав Вавилон і залишив низку літературних спогадів про влаштування і життя народів того краю.

У 331 р. до н. е. Александр Македонський захопив місто, однак його намір зробити Вавилон столицею своєї імперії залишилося нездійсненим, він помер в 323 р. до н. е. Під час воєн між діадохами Вавилон увійшов до складу держави Селевкідів, які зробили столицею заснований на Тигру місто Селевкія і переселили в нього частину вавилонян. Оскільки Селевкідам довелося стримувати наступ римлян, їм не вдалося зберегти Месопотамію під своєю владою. Вона була захоплена парфянами (в 140 р. до н. е.). Близько 92 р. до н. е.

римляни просунулися до верхньої течії Євфрату. В ході подальших воєн з парфянами, коли заснований при Селевк місто Дура-Европос кілька разів переходив з рук в руки, Месопотамія неодноразово була римською провінцією.

Вперше вона вважалася нею в 115 – 117 рр. н. е. при Траяні, в останній раз опинилася під римською владою при Септимії в 199 р. н. е. В основному римляни змогли утвердитися тільки в прикордонній укріпленій лінії північно-західної частини Месопотамії. У поширенні в Римській імперії дуже популярного в Месопотамії культу Мітри, велику роль зіграла римська армія.

Вавилон, поряд із побудованим при парфіянах Ктесифоні на Тигрі, вважався однією з резиденцій парфянських царів (хоча археологічні дані цього періоду свідчать про значний занепад міста). У 227 р. н. е. парфянська держава впала під натиском південно-іранських династії на чолі з представниками роду Сасанідів, які пізніше, в районі укріплень на кордоні з Верхньої Месопотамією, розгорнули військові дії проти римлян. Давній Схід став колискою людської цивілізації. Тут з'явилися перші вогнища державності. Тут же, цілком природно, уперше виявили себе феномени міжнародних відносин і виникли пов'язані з міжнародними відносинами і зовнішньою політикою організаційні механізми, відповідні інститути і процедури.

Зовнішня політика держав Стародавнього Сходу носила досить яскраво виражений експансіоністський характер. Завоювання або підпорядкування тим або іншим чином території супротивника, перерозподіл у свою користь потоків ресурсів були цілями зовнішньополітичної активності державних утворень.

Специфічним дипломатичним засобам регулювання міждержавних відносин відводилося порівняно вузьке функціональне поле - організація військово-політичної розвідки, встановлення союзницьких стосунків з партнерами по коаліціях і розмежування сфер впливу у разі неможливості добитися силового переважання над супротивником.

Основним проявом зовнішньополітичної активності упродовж тисячоліть залишалася війна як спосіб розширення ресурсної бази і отримання тим самим додаткових переваг в боротьбі з сусідами. Переможена сторона, як правило,

повністю втрачала незалежність. Територія слабкішого політичного утворення включалася до складу держави-переможця. В результаті політична карта періодично перекроювалася.

Між тим, саме на Сході виникає цілий ряд процедур, що активно застосовувалися в практиці міжнародних відносин упродовж наступних декількох тисячоліть. Стародавній Схід, наприклад, став родоначальником міжнародних договорів як особливого типу угоди суб'єктів політики, що містить в собі фіксований набір відповідних зобов'язань сторін, недотримання яких спричиняє за собою введення силових і інших санкцій і обмежень відносно порушника договору. Засобами свого роду додаткової «страховки», що більшою чи меншою мірою гарантувала дотримання відповідних міжнародних договорів, стали династичні шлюби і інститут заложництва (зберігали значущість упродовж усієї історії Стародавнього світу і Середніх віків). В деяких випадках договірні зобов'язання одночасно скріплювалися і династичними шлюбами, і видачею заручників. Стародавній Схід ввів в практику, що в цілому дотримувався упродовж тисячоліть і закріплений пізніше серед основних норм міжнародного права, звичай забезпечення недоторканості послів і посольств, гравців на міжнародній арені.